МОСКВА СУҒОРИШ КОМПАНИЯСИНИНГ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН

К.Эгамбердиева, Қ.М.Насритдинов

В статье на основе архивных материалов раскрывается история деятельности Московской компании по проектированию оросительной системы в Ферганской долине.

In clause on the basis of archival materials the history of activity of the Moscow company on designing watering of system in the Fergana valley is opened.

Россия империяси мустамлакаси даврида XX асрнинг бошларида империя енгил саноати эҳтиёжи учун зарур бўлган арзон пахта хом-ашёсини Туркистон ўлкасида етиштириш масаласи кун тартибига долзарб масала сифатида қўйилди. Шунинг учун ҳам империя ҳукумати томонидан ўлканинг табиий ресурслари, яъни сув манбалари, тупроқ тузилишини илмий ўрганиш учун экспедициялар ташкил этиш зарурияти туғилди. Лекин ҳукуматнинг бу борада молиявий қудрати етишмаганлиги учун ҳукумат хусусий сармоядорларини бу ишларга жалб этишга мажбур бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ, 1909 йили июль ойида Фарғона ерларини суғориш мақсадида Москва суғориш компанияси Москва шаҳрида ташкил этилади. Компанияга империянинг 20 дан ортиқ йирик савдо саноат ширкатлари ҳамда якка шахслар аъзо бўлиб киради [1; 23].

Компания ўз олдига биринчи галда Фарғона водийсининг қуйидаги ерларида илмий текшириш ишларини олиб боришни мақсад қилиб қўяди: биринчидан, Норин дарёсининг ўн бетидаги Қизилёр чўлидаги 5 минг десятина, иккинчидан, Нориннинг чап соҳилида Шинг жарлигидан Учқўрғонгача бўлган ҳудуднинг жануб томонга чўзилиб кетган Учқўрғон чўлидан 20 минг десятина, учинчидан, Улуғнахр канали водийсидаги Бўз моссивида 16 минг десятина. [1; 3]

Компаниянинг ишончли вакили А.Кузнецовнинг илтимоси билан К.Н.Синявский* Учқўрғон чўлини суғоришнинг тахминий режасини ишлаб чиқди. Режага кўра Учқўрғон чўлида 20 минг десятина ерни суғориш учун Учқўрғон қишлоғидан 10-15 верст юқорида, Норин дарёсининг чап қирғоғидан магистрал канал чиқариш лозим эди. Учқўрғонгача канал дарё билан параллел равишда келади. Сўнг у жануб томонга давом этиб, чўлнинг шарқий чегарасидаги тепалик ён бағрида ҳамда Лўғумбек, Оқмозор, Туячи қишлоқларининг шарқий томонларидан оқиб ўтади ва этаги Избоскан сойга (Мойлисойга) тушади. Натижада 8 минг десятина парто ер ва Учқўрғон чўлидан 12 минг десятина ерни суғориш имконияти туғилади. [3; 4]

Лекин компания хайъати К.Синявскийнинг режа устида жиддий ва батафсил ишлай олмаганлигини, умуман, Россияда йирик суғориш иншоотларини лойиҳалаш билан шуғулланувчи инженер-ирригаторлар бирлашмалари йўқлигини ҳисобга олиб, 1910 йили Учқўрғон чўлида лойиҳа қидирув ишларини олиб боришни ўз вақтида европада машҳур бўлган, Америкада бир неча йирик гидроиншоотлар курган “Пирсон и сын” номли инглиз фирмаси билан шартнома тузади. [2; 3]

Бу фирма вакиллари 1910 йил ёзида Фарғона водийсининг Норин ва Қорадарё ҳудудидаги шарқий Норин, Қорадарё ва Мойлисой ўртасида жойлашган ҳудудда лойиҳа қидирув ишларини олиб борадилар. Шу тариқа Фарғона водийси ерларини суғориш борасида бир неча лойиҳалар ишлаб чиқилади. Шундай лойиҳалардан бири К.Н.Синявскийга тегишли бўлиб, у Фарғона водийсини суғориш учун илмий равишда комплекс қидирув ишларини олиб бориш керак деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича, Учқўрғон чўлини суғориш Қорадарё ва Сирдарёнинг чап соҳилида ётган Қорақалпоқ чўли (Марказий Фарғона) районини суғориш масаласи билан бирга ҳал этилиши керак. Шунинг учун Учқўрғон чўлини суғориш учун мўлжалланган Норин дарёсидан бош олувчи лойиҳалаштирилаётган каналнинг катталигини ва тўғонини шундай қуриш керакки, у фақат 20 минг десятина ерни суғоришга кифоя қиладиган, яъни, секундига 2 куб саржин сувга мўлжалланмай, келажакда Норин сувини Қорадарё орқали жанубий районларга олиб кетиш учун хизмат қиладиган бўлсин.

Шундай қилиб, Мрказий Фарғона ерларини суғоришда Норин дарёсининг сувидан фойдаланиш ғояси дастлаб К.Н.Синявский томонидан тавсия этилади. У деярли Фарғона водийсининг бутун жанубий ва шарқий районлардаги бўз ерларни суғориш ва мавжуд системаларнинг ҳолатини яхшилашга қаратилган комплекс лойиҳа тузади. Бу лойиҳага кўра Норин сувини Учқўрғон чўли орқали Қорадарёдан олиб ўтиш учун канал бошини мумкин қадар юқорига қуриш керак, ўшанда сув маълум тезлик билан мўлжалдаги жойга етиб боради. Лойиҳада канал

* Синявский К.Н. -1903 йилдан Фарғона вилояти ирригация мудири лавозимида ишлаган.

бошини Учқўрғондан 30 верст юқоридаги Шинг жарлиги атрофида қуришни мўлжаллайди. Бу ерда дарёга баландлиги 88 фут* келадиган тўғон қурилади. Тўғон замонавий инженер типидаги бўлиши лозим, шубҳасиз, у қимматга қурилади. [4; 201]

Канал шу ердан бошланиб, Нориннинг чап қирғоғидаги тоғ ёнбағридан оқиб ўтиб, Мойлисой делтасидан чиққанда, шарққа Омонжўра, Насриддинбек, Қўқонқишлоқнинг ортидан айланиб, яна жанубга бурилади ва Тешиктош қишлоғида Қорадарёга қўшилади. Дарёдан тарнов-акведук орқали ўтиб, Бўтақара қишлоғи атрофида Андижон адирларини қирқиб, Хокан қишлоғи орқали Қуванинг Толмозор қишлоғига боради. Сўнгра Марғилон билан Риштонга ўтади. Бу ердан эса Қўқон уъездининг жанубидаги тоғ олди ёнбағирлари орқали Конибодомнинг шимол томонига чиқади. Муаллифнинг ҳисобига кўра каналнинг узунлиги 300 верст бўлиб, у Марказий Фарғона чўлини тўла суғориб, Қорадарёнинг ўнг томонидаги кам сувли Мойлисой ва Тентаксой системаларини, жанубдаги Андижонсой ва Шаҳрихонсой этакларини, Аравон, Исфайрамсой, Шоҳимардонсой, Сўх, Исфара системаларининг этак қисмларидаги ерларни бемалол сув билан таъминлайди. Канал суви билан К.Синявский ҳисобига кўра Учқўрғон чўлида 33 минг десятина, Сирдарёнинг чап соҳилида 200 минг десятинадан ортиқ янги ерларни ўзлаштириш мумкин. Юқори ташкилотлар бу канал лойиҳасини "Бош Фарғона канали" деб атайдилар. [5; 216]

Москва суғориш компанияснинг таклифи билан 1911 йили июнь ойида "Пирсон и сын" фирмаси ҳам Учқўрғон чўлини суғориш лойиҳасини тайёрлаб Москвага юборади. [6; 97-144]

Лойиҳага кўра, Норин тўғони К.Синявский лойиҳасидаги пунктдан 10 верст пастда, яъни Учқўрғондан 20 верст юқорида қурилиши кўзда тутилган. Бу эса тўғонни унча баланд қилмай арзонроқ қуриш имконини беради, яъни тўғоннинг баландлиги 70 фут бўлиши мумкин. Лойиҳани тушунтириш хатида таъкидланишича, тўғон қанча пастда бўлса, Магистрал канал узунлиги ҳам қисқаради, бажариладиган ер ишлари ҳажми ҳам камаяди. Норин тўғонининг узунлиги 1000 футга мўлжалланиб у Нил дарёсига қурилган Асвон тўғони типида* бўлиши керак, яъни тўғон олдида сув омбори қурилади, дарёга сув кўп келган вақтда тўғон олди майдонида тўпланиб қолган оқизинди тоғ жинсларини ювиб туриш учун тўғон остида 13 та қатор туйнук-туннель очилади. [7; 22]

Туйникларнинг эни 6 фут, бўйи 23 футга мўлжалланиб, улар навбатма- навбат очиб- ёпиб турилади. Канал 12 верстдан кўпроқ адир оралиғидан оқиб ўтади, шарққа томон баландлашиб борадиган адирларнинг пастки қирғоқлари бўйлаб жанубга 36 верст оққандан сўнг Мойлисой делтасига чиқади ва тахминан Урганжи қишлоғининг юқорисида Қорадарёга қуйилади. Пирсон лойиҳасига кўра, магистрал канал ғарбда ётган Учқўрғон чўлидан 30 минг десятина ерни суғориши мумкин. Канал узунлиги 67 верст бўлиб, ер ишлари ҳажми 960 минг кубометр бўлади. Ҳамма қурилиш ишларига 12000000 сўм сарфланиши керак. [8; 69]

Ҳар иккала лойиҳа компаниянинг техник комитасида муҳокама қилиниб, тўғон қуриладиган ернинг замини геологик жиҳатдан яхши текширилмаганлиги, тўғоннинг суғориладиган райондан узоқда жойлашганлиги канал сувининг ортиқча буғланиб кетишига сабаб бўлиши ва лойиҳа ҳам мўлжалдагидан қимматга тушиши каби камчиликларига кўра мақсадга номувофиқ деб топилади. [9; 149] Чунки К.Синявский лойиҳаси бўйича бир десятина ерни суғориш 516 сўмга, [10; 201] Пирсон лойиҳасига кўра бир десятина ерни суғориш 400 сўмга [10; 149] тўғри келар эди.

Компания техник комитети Синявский ва Пирсон лойиҳаларига монанд бошқа лойиҳа тайёрлашга ва Фарғона водийсининг шарқидаги бўз ерларда ҳам қидирув ишлари олиб боришга қарор қилади. Бунинг учун яна К.Синявский ва Н.Петров таклиф қилиниб, чет элдан эса йирик швейцар инженери А.Кюрштейнер ва "Ф.Хольцман и К" номли яна бир швейцар фирмаси билан шартнома тузилади. А.Кюрштейнерга Учқўрғон лойиҳасини тайёрлаш вазифаси топширилгани учун у 1912 йили ёзида Учқўрғонда бўлиб, Норин дарёси билан Избоскан-Пойтуғ қишлоқлари ўртасида нивелировка ва съёмка ишлари олиб боради. Бу районда 1 десятина ерни суғориш учун 200 сўмдан ошмайдиган, 30 минг десятина ерни ўзлаштиришга мўлжалланган асосий лойиҳани тайёрлайди.

А.Кюрштейнернинг фикрича, Пирсон лойиҳаси ҳам, Синявский лойиҳаси ҳам Норин дарёсидан мумкин қадар кўпроқ сув олиш ва баланд ерларни суғориш ниятида бўлажак тўғонни мураккаблаштириб, қиммат қилиб юборган. Бўлажак магистрал каналининг ҳам фойдасиз қисми

---

* Фут - 30,47 см. га тенг.

* Нилда Асвон тўғони XIX асрнинг охирида қурилган. Узунлиги 2000 метр, баландлиги 30 метр. Сув тошқини вақтида тўғон олдида катта сув омборида тўпланадиган лойқани ювиб туриш учун унинг остки қисмида 140 та дарвозали туннель қилинган.[9;22]

кўп (бирида 89, иккинчисида 67 верст). Унинг фикрича, Учқўрғонда суғориш режалаштирилган чўл ердан тахминан 10-15 минг десятинасини ташкил қиладиган баланд қисмини механик насос ёрдами билан суғорилса, қолган қисми учун тўғонни анча паст қуриш мумкин, бу билан канал анча қисқаради ва арзонга тушади. Шунинг учун ҳам тўғонни Учқўрғондан 11 верст юқорида қуришни таклиф қилади. Тўғон баландлиги деярли ярмига қисқариб, 40 футга мўлжалланади. [10; 44] Баланд ерларга сув чиқариш учун тўғонга кичикроқ электростанция қуриш мўлжалланади. Канал узунлиги лойиҳада 22 верстга қисқаради ва 45 верст бўлади. 30 минг десятина ерни суғориш учун ҳаммаси бўлиб 6.821.000 сўм сарфланиб, 1 десятина ерга 227 сўм тўғри келади. [10; 45]

1912 йили инженер Н.Петров ҳам Марказий Фарғона ерларини суғориш учун ўз лойиҳасини таклиф этди. Лойиҳага кўра Миробод қишлоғидаги Тўнғизтўсар жарлигидан собиқ Улуғнаҳрнинг иккинчи тўғон бошидан сув олиниши керак. Бунинг учун юқоридаги Норин канали шу ердан ё акведук билан ўтиши ёки Қорадарёга ташланиши лозим. Бу ерларда Улуғнаҳрнинг ўзани кенгайтирилади. Янги канал 10 километргача Улуғнаҳрдан оқиб, икки тармоққа ажралади: ўнг тармоқ Балиқчи канали изидан бориб, Балиқчи ва Чинобод қишлоқларининг чегарасидан ғарбга томон Қорақалпоқ чўлининг шимолий ярмини оралаб, Урганжи қишлоғида Қўқон-Наманган темир йўлини қирқиб ўтади. Сўнг жанубга бурилади ва Конибодом станцияси атрофида Исфара системасининг этак зонасида тугалланади.

Бош каналнинг чап тармоғи томон йўналиб, Шаҳрихонсойни қирқиб ўтади. Шаҳрихонсойдан ўтгандан кейин эса Улуғнаҳрни ўнг томонда қолдириб жанубга, сўнгра жанубий-ғарбга бурилади. Олтиариқ райони атрофида темир йўлини қирқиб, чап томонга ўтади. Фурқат станцияси атрофида темир йўлни қайта ўнгга қирқиб ўтиб, ташламаси Қўқонсойга бориб тушади. Шундай қилиб, Бош каналнинг иккала тармоғи Шаҳрихонсой билан Қўқон ўртасида 300 000 десятина ерни қамраб олиш керак эди. [11;212] Марказий Фарғона ерларини ўзлаштиришда энг муҳими каналнинг жанубий тармоғи эди. Шунинг учун каналга Мингбулоқ атрофида Сирдарёдан яна қўшимча сув олиниши лозим эди. Н.Петровнинг бош канал лойиҳаси унинг жанубий тармоғи ҳозирги Катта Фарғона канали линиясига деярли тўғри келади.

“Ф.Хольцман и К” фирмаси ҳам шу вақтга келиб, ўз лойиҳасини ишлаб чиқади. Лойиҳага кўра бош канал Норин канали Қорадарёга қўшилган жойидан, яъни Миробод қишлоғидан бошланади. Канал жануби-ғарбга 22 километр давом этгандан сўнг у ҳам икки тармоққа-жанубий ва марказий тармоққа бўлинади. Марказий тармоқ 10 километр ғарбга оқиб, ўз навбатида яна иккига — чап ва ўнг тармоқларга бўлинади. Ўнг тармоқ Бўз районининг Чинобод ва Балиқчи ерларига туташган чегарасидан қирқиб ўтиб, ғарбга давом этади ва Қўқон-Наманган темир йўлига етмасдан дарёга қўшилади.

Чап тармоғи эса Бўз ва Қорақалпоқ чўлининг ўртасидан ёриб ўтиб, темир йўлдан ўтгандан сўнг Чиғаноқ қишлоғида Сирдарёга қўшилади.

Бош каналнинг иккинчи асосий-жанубий тармоғи Шаҳрихонсойни қирқиб ўтиб, жанубий-ғарбий томон йўналади. Бу атрофда Н.Петров канали билан деярли параллел кетади. Аммо Олтиариқ яқинида темир йўлга етмай туриб, шимоли-ғарбга бурилади ва Урганжи юқорисида Қўқон-Наманган темир йўлини қирқиб, Оқжар қишлоғида Сирдарёга тушади. Лойиҳага кўра бош каналнинг асосий-жанубий тармоғи ҳам янги ерларни суғоришга мўлжалланган. Шунинг учун у мавжуд системаларнинг этак қисмларидан ўтар эди. Н.Петров каналида эса, жанубий тармоқ фақат мавжуд системаларнинг суғориш ҳолатини яхшилашга қаратилганди.

Хольцман планига кўра жанубий тармоқ ўзининг асосий сувини шимолга томон — Қорақалпоқ ва Бўз ерларини ёриб ўтувчи бир неча бир-бирига параллел ариқлар орқали чўлга бериши керак эди. Исфайрам, Шоҳимардон, Сўх каби кам сувли системалар янги каналдан озиқлана олмасдилар. Лойиҳага кўра, Қорадарё ва Сирдарёнинг чап соҳилида ҳаммаси бўлиб, 350.000 десятина ер суғориш мўлжалланганди.

Шундай қилиб, 1910-1912 йиллар мобайнида Учқўрғон чўли ва Марказий Фарғона ерларини суғориш учун Москва суғориш компанияси таклифи билан 6 та лойиҳа тузилди. Лекин чор ҳукуматининг бюрократик тизими бу ҳосилдор ерларни қўлдан чиқиб кетишини хоҳламас эди. Чунки ерларни хусусий капитал эгалари ўзлаштириши маълум маънода давлат хазинасига келадиган даромадни камайтирар эди. Иккинчи томондан ҳукумат хазинасида бундай улкан лойиҳаларни амалга ошириш учун маблағ йўқ эди. Шунинг учун ҳам узоқ тортишувлардан сўнг Давлат думаси 1914 йил февраль мажлисида: “Туркистондаги табиий сувлардан фойдаланиш ҳақида алоҳида қонун қабул қилинмагунча, давлат компаниялар билан шартнома тузмайди.”, деб

эълон қилинади ва Дума ҳозирча “Туркистонда магистрал каналларни фақат давлат ҳисобидан чиқариш ҳақида” қарор қабул қилиш билан чегараланади. [6;45]

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, империя манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилган Москва суғориш компанияси ташкил этишдан асосий мақсад Туркистон ўлкасининг асосий пахта етказиб берувчи ҳудудлардан бири ҳисобланган Фарғона водийсида суғориладиган ерларни миқдор жиҳатдан орттириш эвазига арзон пахта хом-ашёси етиштириш ва шу тариқа енгил саноатни пахтага бўлган эҳтиёжини қондириш эди.

Адабиётлар:

1. ЎзР МДА. И-7-ф., 1-р., 4873-иш, 23-варақ.
2. ЎзР МДА. И-7-ф., 1-р., 4873-иш, 3-варақ.
3. Синявский К.Н. К вопросу об искусственном орошении свободных земел в Ферганской области.- Скобелев, 1909.- С. 4
4. «Средазгипроводхлопок» институти архиви. 4-бўлим, инв №10896. Рабочая гипотеза развития орошения Ферганы.- С.201.
5. ЎзР МДА. И-7-ф., 1-р., 4867-иш, 216-варақ.
6. «Средазгипроводхлопок» институти архиви. 4-бўлим, инв №10515. с. 97-144.
7. Ризенкампф Г.К. Проблема орошения Туркестана. Вып. 1. – М.: 1922
8. ЎзР МДА. И-7-ф., 1-р., 3212-иш, 69-варақ.
9. «Средазгипроводхлопок» институти архиви. 4-бўлим, инв №10515. с. 149.
10. «Средазгипроводхлопок» институти архиви. 4-бўлим, инв №10896. с. 201.
11. «Средазгипроводхлопок» институти архиви. 4-бўлим, инв №10895. с. 212.